

LBRIS

We know
books

„Dr. Hahn a pătruns din nou în profunzimea înțelepciunii tradiției Bisericii în această lucrare academică despre legătura între Scriptură și liturghie.”

– Fr. Michael Scanlan, TOR, Cancelar al Universității Franciscane din Steubenville

„Faceți experiența puterii cuvântului lui Dumnezeu care vă poate schimba viața, iar asta în cel mai firesc cadru posibil: comunitatea credincioșilor adunată la liturghie. Cititorilor le va fi de folos această carte, fiindcă vor putea să înțeleagă mai bine, prin întrepătrundere, bogăția Scripturii și a liturghiei.”

– Fr. Francis Martin, cercetător în domeniul studiilor biblice catolice, Forumul Intercultural al Centrului Cultural Ioan Paul al II-lea, Washington, D.C.

Scott Hahn

LITERĂ ȘI SPIRIT

Liturghia – de la textul scris
la Cuvântul viu

Traducere din limba engleză de
Ana-Maria Botnaru

Galaxia Gutenberg

2023

De același autor:

- Cina mielului. Liturghia - Raiul pe pământ
- La Ospățul Cuvântului divin. Noul Testament și Euharistia în Biserica de la începuturi
- Un Tată care își ține promisiunile. Legământul iubirii lui Dumnezeu în Scriptură
 - Meditații pentru Postul Mare
- Catolicii și noua evanghelizare. Ghid de activitate misionară
 - Drumul nostru spre Biserica Romei (împreună cu Kimberly Hahn)
 - De la Geneză la Isus. O călătorie prin Scriptură. Ghid catehetic
 - Jurământ cu Dumnezeu. Făgăduința și puterea sacramentelor

*Creștinii intră în contact cu Scripturile mai ales prin liturgie... Cristos este atunci prezent în cuvântul său, căci El este cel care vorbește în timp ce se citește în biserică Sfânta Scriptură. Textul scris redevine astfel cuvânt viu.**

Comisia Biblică Pontificală
Interpretarea Bibliei în Biserică

* Dacă nu este precizat altfel, traducerea documentelor magisteriale este preluată de pe <https://www.magisteriu.ro> și aparține autorilor respectivi (n. trad.).

CUPRINS

CUVÂNT-ÎNAINTE de Jeremy Driscoll	13
INTRODUCERE	20
Capitolul 1 – În proximitatea anticilor	26
Capitolul 2 – Definirea termenilor	31
Capitolul 3 – Unitatea Scripturii și a liturghiei	52
Capitolul 4 – Legământul: legătura unității	74
Capitolul 5 – „În auzul vostru”: proclamarea liturgică a Cuvântului	95
Capitolul 6 – Persistența memoriei: anamnesis și actualizare	114
Capitolul 7 – Proclamarea și <i>parousia</i>	132
Capitolul 8 – Unde tradiția este vie	152
Capitolul 9 – Apocalipsă și mistagogie	173
Capitolul 10 – Gravat în memorie	188
ABREVIERI	204
LUCRĂRI CONSULTATE	205
INDICI	249

CAPITOLUL 1

În proximitatea anticilor

PUȚINE TEXTE ale Antichității creștine s-au răspândit atât de mult și de repede precum cel al lui Atanasie despre viața lui Antonie, sihastrul din veacul al IV-lea trăitor în pustia Egiptului. La o generație distanță de moartea lui Antonie, ne spune Augustin¹, acea scriere determinase un mare număr de creștini să îmbrățișeze viața contemplativă în singurătate. Relatarea lui Atanasie se concentrează pe dramatismul unui singur moment din tinerețea lui Antonie:

Abia dacă trecuseră șase luni de la moartea părinților săi și Antonie, după cum era obiceiul, s-a dus în casa Domnului... A intrat în biserică tocmai când se citea Evanghelia și l-a auzit pe Domnul spunându-i tânărului bogat „Dacă voiești să fii desăvârșit, du-te, vinde averea ta, dă-o săracilor și vei avea comoară în cer” [Mt 19,21] Antonie... ca și când acest fragment a fost citit anume pentru el, a ieșit imediat afară din biserică și a dat sătenilor toate proprietățile moștenite de la înaintașii săi... Bunurile mobile au fost vândute și adunându-se destui bani, i-a dat săracilor, punând însă deoparte o mică sumă pentru sora lui... Și iarăși s-a dus la biserică și l-a auzit pe Domnul spunând în Evanghelia „nu vă îngrijorați pentru viața voastră” [Mt 6,25] Nu a mai putut răbda, ci a ieșit

¹ Vezi Augustin of Hippo, *Confessions* 8.6.15 [trad. rom.: Sfântul Augustin, *Confesiuni*, traducere de Gh. I. Șerban, Humanitas, 1998]

*afară și a dat săracilor și ceea ce păstrase... iar de atunci înainte, plecând din casa lui, s-a consacrat vieții ascetice.*²

Este un fragment foarte bogat în semnificații pentru cei care doresc să înțeleagă istoria interpretării biblice. *Viața lui Antonie* scrisă de Atanasie i-a marcat profund pe marii exegeți din generațiile care au urmat: Augustin, Ieronim, Rufin, Evagrie. Autorul însuși, Atanasie, a jucat un rol de seamă în istoria alcătuirii canonului Noului Testament.

Însă pentru analiza noastră pasajul de mai sus este important nu prin prisma influențelor sau datorită autorului, ci pentru că ne oferă o perspectivă asupra interpretării biblice într-o comunitate de la începuturi.

Ce descoperim în acest episod nu este simpla dovadă a unui text receptat – două citate din Evanghelia după Matei – ci însuși procesul receptării. Momentul de cotitură în viața lui Antonie s-a petrecut la jumătatea secolului al III-lea, când canonul nu-și căpătase încă forma definitivă și universală.

Vedem în textul lui Atanasie, aici și peste tot, că locul obișnuit al interpretării biblice era biserica, iar timpul ei firesc era liturghia. În lumea antică, liturghia bisericii – cultul public – era locul firesc, natural și supranatural, al scripturilor bisericii.

Iar acest lucru era adevărat nu doar pentru *ekklesia* (biserica) creștină, ci și pentru *qahal*, adunarea vechiului Israel, care proclama și cânta scripturile în liturgiile de la sinagogă, de la templu și de acasă. Religia biblică era o

² Athanasius, *Life of Anthony* 2-3.

religie liturgică, iar textele sale sacre erau în primul rând texte liturgice. Iată de ce este atât de importantă pentru studiile biblice mărturia părinților bisericii. Christopher Hall vorbește de „proximitatea hermeneutică” a părinților bisericii – apropierea lor interpretativă – față de lumea biblică. Mărturia coplesitoare a părinților și a rabi- nilor nu este o acumulare de concluzii bazate pe exegeza științifică, ci o mulțime impresionantă de predici litur- gice, cuvântări catehetice și rubrici ale cultului. Chiar și „transmiterea” textelor și doctrinelor – în termeni creș- tini, *traditio* și *redditio* – era pe atunci, și este și acum, o acțiune liturgică. Părinții creștini au primit textele, le-au folosit în rugăciune, le-au proclamat, le-au venerat și le-au transmis mai departe în moduri similare și congru- ente cu cele ale înaintașilor apostolici și evrei.

Pentru evrei și pentru creștini, textele biblice, deși aveau caracter istoric, nu erau simple relatări ale unor evenimente din trecut. Citirea lor în public însemna mai mult decât prezervarea unei epopei naționale. Scripturile aveau rolul de a-l include pe credincios în acțiunea rela- tată – „ca și când fragmentul a fost citit anume pentru el.” La peste două secole după ce Isus spusese acele cuvinte în fața tânărului bogat și a mulțimii, Antonie (și biograful său) a considerat că acele cuvinte i se adresau în mod di- rect. Cuvintele din trecut erau *re-actualizate* în viața ascultătorului și credinciosului contemporan. Iar contribuția lui Antonie la istoria mântuirii avea să fie ea însăși istorică și epocală pentru generațiile care i-au urmat.

Studiile biblice din ultimii o sută cincizeci de ani au avut enorm de câștigat de pe urma extinderii curentului

cultural al conștiinței istorice – adică o înțelegere tot mai aprofundată a influenței decisive a circumstanțelor isto- rice și culturale. Poate mai mult decât orice alt domeniu, exegeza biblică a testat limitele metodei istorico-critice. Dacă astăzi suntem mai conștienți de baza liturgică co- mună a *qahal*-ului lui Israel și a *ekklelesiei* creștine, faptul se datorează acestor curente savante, susținute de descoperiri importante în alte discipline, printre care arheologia, analiza textuală și analiza documentelor (sau documen- tară).

Căutând cu sârguință ceea ce se cheamă *Sitz im Leben** al Bibliei, atât de dificil de identificat, ne regăsim, în mod surprinzător, într-un loc cunoscut: cultul public adus de adunarea credincioșilor. Dacă putem spera să înțelegem ceva din înaintașii noștri protocreștini și israeliți este pen- tru că noi, aidoma părinților Antonie și Atanasie, avem ceva în comun cu anticii. Cardinalul Joseph Ratzinger a avertizat împotriva unei preluări prea grăbite a părinților pustiei: „întoarcerea la scrierile clasice și omiterea a ceea ce am învățat în ultimii două sute de ani nu este o opțiune valabilă”³ Dar putem argumenta că este cel mai bun de- mers critic ce ne-a readus în contextul original. „Cât pri- vește originea Scripturilor”, scria biblistul Geoffrey Wainwright, „o bună parte din materia lor... a fost

* Adică împrejurările concrete ale vieții în epoca respectivă, contextul isto- ric și social al unei comunități date (n. trad.).

³ Joseph Cardinal Ratzinger, citat în *Biblical Interpretation in Crisis: The Rat- zinger Conference on Bible and Church*, ed. Richard John Neuhaus, Encoun- ter Series (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1989), p. 114.

descifrată de învățații contemporani ca avându-și *Sitz im Leben* în cultul adus de comunitatea credincioșilor.”⁴

Liturgia este însuși locul proximității noastre de interpretare, al apropierii hermeneutice în raport cu anticii. În prezentul nostru se află începutul.

Iar când menționez liturgia, am în vedere cultul public adus lui Dumnezeu de poporul legământului. Mă refer în primul rând la liturgia euharistică, dar nu numai la ea; fiindcă toate liturgiile sacramentale, ca și liturgia orelor, își au izvorul și originea în scripturi – și toate sunt pline de texte biblice. Toate liturgiile bisericii au același scop precum scripturile: *Deo omnis gloria* – lui Dumnezeu, toată slava.

Pe parcursul acestei cărți voi explora conținutul liturgic al Bibliei și contextul liturgic în care au apărut scripturile, au fost incluse în canon și proclamate. Sper că voi reuși să demonstrez legătura vie între scriptură și liturgie, și felul în care această legătură le face pe amândouă, împreună, să îi includă pe credincioși, în calitate de participanți activi, în desfășurarea istoriei mântuirii.

⁴ Geoffrey Wainwright, “Tradition as Liturgical Act” in *The Quadrilog: Tradition and the Future of Ecumenism*, ed. George H. Tavard, Kenneth Hagen & Marc R. Alexander (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1994), p. 140.

CAPITOLUL 2

Definirea termenilor

NICĂIERI nu este prezentată mai viu și mai succint legătura între Biblie și liturgie decât tocmai în Biblie, mai exact în relatarea lui Luca a discuției ce are loc pe drumul spre Emaus (Lc. 24,13-25).

Este duminica de după răstignirea lui Isus. Doi ucenici merg pe drumul dinspre Ierusalim și li se alătură un străin. Era Isus, ne spune Luca, dar ochii lor „erau ținuți ca să nu-l cunoască”. Isus le pune întrebări, iar asta îi determină să relateze în culori sumbre evenimentele care se petrecuseră vinerea precedentă. Ei își încheie povestirea exprimându-și speranțele năruite: „Iar noi nădăjduiam că El este Cel ce avea să izbăvească pe Israel.”

Isus (încă necunoscut celor doi) intervine imediat, certându-i pentru lipsa de credință, pe care o descrie prin eșecul de a înțelege scripturile așa cum se cuvine: „O, nepricepuților și zăbavnici cu inima ca să credeți toate câte au spus prorocii!” (v. 25). Apoi, logic, continuă prin a corecta interpretarea lor, înlocuind-o cu propria exegeză riguroasă și completă. Este demn de remarcat că Luca nu dezvăluie conținutul interpretării făcute de Isus, ci metoda folosită: „începând de la Moise și de la toți prorocii, le-a tâlcuit lor, din toate Scripturile cele despre El.”

Ulterior, reflectând la ceea ce auziseră, discipolii vor exclama: „Oare, nu ardea în noi inima noastră, când ne

vorbea pe cale și când ne tâlcuia Scripturile?”. Deocamdată însă, înțelegerea lor este incompletă și îl roagă pe străin să rămână cu ei când ajung unde voiau să înnopteze. Apoi fragmentul atinge punctul culminant: „Și, când a stat împreună cu ei la masă, luând El pâinea, a binecuvântat și, frângând, le-a dat lor. Și s-au deschis ochii lor și L-au cunoscut; și El s-a făcut nevăzut de ei.”

La puțin timp după aceea, când se întâlnesc cu apostolii, ei au istorisit „cele petrecute pe cale și cum a fost cunoscut de ei la frângerea pâinii”

Numai pentru a interpreta acest pasaj au fost scrise volume de teologie biblică și liturgică. Aici vreau doar să schițez trei trăsături ale metodei lui Isus, exprimate prin trei termeni tehnici: *economia*, *tipologia* și *mistagogia*.

Acești termeni exprimă o anumită noutate, deși niciunul nu este nou. Doi dintre ei apar în Noul Testament și toți trei sunt specifici exegezei creștine din primele veacuri. În ciuda acestui fapt, în prima jumătate a secolului XX li s-a acordat prea puțină atenție în manualele de teologie, iar bibliștii i-au ignorat complet. Însă de atunci toți trei au reintrat în vocabularul de specialitate. Recuperarea lor se datorează, cel puțin în parte, celor trei mișcări teologice: biblică, liturgică și patristică.

Economia, tipologia, mistagogia: Acești termeni fiind esențiali pentru argumentarea dezvoltată în această carte și recuperarea lor fiind recentă și fragmentară, ar fi bine să zăbovim asupra lor acum, de o manieră integrată, folosind ca reper fundamental pasajul din Luca despre întâlnirea de la Emaus.

Economia

Interpretarea făcută de Isus a cuprins „toate scripturile”, „începând de la Moise și de la toți proorocii”. De aici rezultă, implicit, un scop unitar de-a lungul numeroaselor și diverselor cărți sacre ale evreilor. Isus discerna un plan riguros, care se desfășoară de-a lungul istoriei și este consemnat în scrierile inspirate, plan ce avea să culmineze cu propria sa lucrare mântuitoare.

Ideea unui plan care cuprinde creația și istoria mântuirii nu este specifică episodului de la Emaus. Este omniprezentă în gândirea evreiască și în cea creștină. Formularea standard o găsim în Efeseni 1,9 „taina voii Sale, după buna Lui socotință, astfel cum hotărâse în Sine mai înainte, spre economia plinirii vremilor”. Cuvântul grecesc tradus aici prin „economie” este *oikonomia* (lat. *dispensatio*). Etimologic, provine din *oikos* și *nomos*, *gospodărie* și *lege*. *Oikonomia*, economia divină, este principiul care guvernează întreaga creație, precum și evenimentele din istoria mântuirii. Este legea „familiei” universale a lui Dumnezeu.

Sugestia casnică este extrem de relevantă. Pentru Apostolul Paul, istoria dezvoltării planului părintesc al lui Dumnezeu pentru omenire. Mai târziu, atât părinții bisericii cât și rabinii contemporani lor vorbesc despre scripturi în termeni de „acomodare (sau bunăvoință) divină”^{*} – Dumnezeu „se apleacă” pentru a comunica cu copiii lui la nivelul lor sau ridicându-i, ca ei să poată vedea lucrurile

^{*} În *Catehism* este numit „planul binevoitor” al lui Dumnezeu (n. 235) (n. trad.).

din perspectivă divină. În secolul al III-lea, Origene scria despre asta ca manifestare a paternității divine: „de câte ori planul divin [*oikonomia*] implică probleme omenești, Dumnezeu tratează inteligența, comportamentul și limbajul oamenilor așa cum facem noi când vorbim cu un copilăș de doi ani bolborosind pe limba lui.”¹ E sigur că aici Origene dezvoltă o idee din Septuaginta care traduce astfel Deuteronom 1,31: „Domnul, Dumnezeul tău te-a purtat precum un om îl poartă pe fiul său”.

Stephen D. Benin, rabin și savant contemporan, a identificat tipare ale acomodării (sau bunăvoinței) divine în gândirea evreiască și în cea creștină, descoperind o consistentă intenționalitate paternă în „aplecarea(a)” [lui Dumnezeu] și „ridicarea(a)” [omului]. Benin trage următoarea concluzie: „Dumnezeu folosește istoria în scop pedagogic.”² El ne învață prin intermediul acelor evenimente care corespund planului său veșnic.

Termenul paulin *oikonomia* avea să domine teologia patristică și exegeza. Într-adevăr, câteodată *oikonomia* se traduce* pur și simplu prin „teologie”, deși această echivalare este imprecisă. În scrierile părinților greci, termenul *teologie* desemnează anume doctrina și contemplarea Sfintei Treimi. În sens larg, *oikonomia* se referă la relația lui Dumnezeu cu creația.³ Jean Corbon a subliniat că

¹ Origen, *Homilies on Jeremiah* 18.4.

² Stephen D. Benin, *The Footprints of God: Divine Accommodation in Jewish and Christian Thought* (Albany, NY: SUNY Press, 1993), p. 90.

* Autorul se referă, desigur, la traducerea în limba engleză (n. trad.).

³ Andrew Louth, *Discerning the Mystery: An Essay on the Nature of Theology* (Oxford: Clarendon, 1983), p. 3.

oikonomia înseamnă „pur și simplu «istoria mântuirii»; este planul înțelept, treptat, prin care misterul care este Cristos este dus la îndeplinire.”⁴

Desigur, teologia și economia sunt termeni înrudiți, ambele activități fiind incluse de universitatea modernă în domeniul teologiei. *Catehismul Bisericii Catolice* (n. 236) precizează diferența și totodată legătura între acești doi termeni:

*Părinții Bisericii fac deosebirea între Theologia și Oikonomia, desemnând prin primul termen misterul vieții intime a lui Dumnezeu-Treime, iar prin al doilea, toate lucrările lui, prin care El se revelează și își comunică viața. Prin Oikonomia ne este revelată Theologia; și, reciproc, Theologia este cea care luminează toată Oikonomia. Lucrările lui Dumnezeu revelează cine este El în sine însuși; și, reciproc, misterul Ființei lui intime luminează înțelegererea tuturor lucrărilor lui.**

Într-adevăr, editorul *Catehismului*, Cardinalul Christoph Schonborn, identifică *oikonomia* drept „leitmotivul care străbate noul Catehism în întregul său... Este cert că tema *economiei divine* străbate toate cele patru secțiuni” [italice în original].⁵

⁴ Jean Corbon, *The Wellspring of Worship*, trans. Matthew O’Connell (New York: Paulist Press, 1988), p. 6.

* *Catehismul Bisericii Catolice*, Ed. Arhiepiscopiei Romano-Catolice de București, 1993 (n. trad.).

⁵ Christoph Schonborn, O.P., “The Divine Economy Interwoven through New Catechetical Work” in *Reflections on the Catechism of the Catholic Church*, ed. James P. Socias (Chicago: Midwest Theological Forum, 1993), p. 79.

Schonborn continuă prin a schița forma trinitară a acesteia: „Întreaga economie divină nu are altă sursă sau alt scop decât această viață [trinitară] infinit fericită: de aceea, economia se exprimă în conformitate cu marile momente ale comunicării acestei vieți: lucrarea creației și a ocârmuirii divine (Providența), lucrarea mântuirii prin Isus Cristos și lucrarea sfințirii în Duhul Sfânt, prin Biserică... în epoca Bisericii, ea devine economie sacramentală.”⁶ Corbon a anticipat această concluzie: „Începând de la Rusalii, economia devine liturghie fiindcă intrăm în epoca receptivității și a sinergiei... a Duhului și a Bisericii.”⁷

Prin urmare, ceea ce Cristos a dezvăluit la Emaus este nici mai mult nici mai puțin decât planul, subiectul epopeii, firul narativ al întregii istorii – de dinainte și de după el.

Dezvăluind „cele despre El” „din toate Scripturile”, Isus a făcut posibilă exegeza și teologia biblică. Interpretarea lui a scripturilor evreiești în totalitatea lor a funcționat ca o includere în canon, împiedicând toate viitoarele încercări (cum ar fi cea a lui Marcion) de a elimina

⁶ *Ibid.* p. 79.

⁷ Corbon 6. Scopul liturghiei creștine, afirmă I.H. Dalmais, O.P., este de „a exprima credința omului în economia divină și de a perpetua conținutul viu al întrupării.” *Vezi Introduction to the Liturgy*, trans. Roger Capel (Baltimore: Helicon, 1961), p. 27. *Vezi*, de asemenea, Jean Danielou, S.J., “The Sacraments and the History of Salvation” în *Liturgy and the Word of God*, papers given at the Third National Congress of the Centre Pastoral Liturgique [lucrările celui de-al treilea Congres Național al Centrului Pastoral Liturgic] (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1959), pp.21-32, la 29: „Obiectul credinței este existența unui plan divin.”

„Vechiul Testament” pe motiv că și-a pierdut relevanța. Cristos însuși a făcut canonic scripturile lui Israel când le-a făcut una cu noul său legământ.

Mai mult, el a ilustrat ceea ce avea să devină actul de finitoriu al religiei biblice în epoca bisericii și a economiei sacramentale: s-a revelat „la frângerea pâinii”. „Frângerea pâinii” este expresia pe care o preferă Luca pentru a desemna euharistia; iar în Faptele Apostolilor, avându-l ca autor tot pe același Luca, gestul euharistic al „frângerii pâinii” este, prin excelență, semnul bisericii (vezi Fap. 2,42, 46; 20,7, 11; 27,35).

Tipologia

Atenția acordată economiei divine ne conduce, în mod logic, la o lectură tipologică a scripturii. În *Catehismul Bisericii Catolice* se precizează astfel: „Tipologia... discerne în lucrările lui Dumnezeu din Vechiul Legământ prefigurări a ceea ce Dumnezeu a împlinit la plinirea timpurilor” (n. 128)

Tipologia este implicită în structura literară dublă a Bibliei. Economia determină o singură narațiune, dar ea este alcătuită din două părți: Vechiul și Noul Testament. Tipologia este sensul literal în care Noul Testament îl citește pe cel Vechi. Într-adevăr, tipologia se referă tocmai la acele lucruri dezvăluite de Cristos în exegeza făcută în drum spre Emaus – „cele despre El” „din toate Scripturile”. Ceilalți autori ai Noului Testament îi urmează exemplul folosind „toate scripturile” în doctrina lor privind biserica, morala creștină, viața ascetică și